Worksheet for Subject - Sanskrit Class-IX Topic – **Vachy**

वाच्य-परिवर्तन की विधि

कर्तृवाच्य से कर्मवाच्य में परिवर्तन करने के लिए वाक्य में कर्ता का तृतीया विभक्ति में तथा कर्म को प्रथमा विभक्ति में परिवर्तन करके कर्म के पुरुष एवं वचन के अनुसार कर्मवाच्य की क्रिया लगाते हैं।

जैसे – (i) रामः पाठं पठति। (राम पाठ पढ़ता है।) – कर्तृवाच्य (क्रिया सकर्मक)

रामेण पाठः पठ्यते। (राम द्वारा पाठ पढ़ा जाता है।) – कर्मवाच्य

कर्मवाच्य एवं भाववाच्य की क्रिया

कर्मवाच्य एवं भाववाच्य में सभी प्रकार की क्रियाओं का प्रयोग किया जा सकता है, परन्तु धातु चाहे परस्मैपदी हो या अत्मनेपदी, दोनों का प्रयोग आत्मनेपद में ही होता है । कर्म एवं भाववाच्य की क्रिया बनाने के नियम इस प्रकार हैं –

1. मूल धातु के बाद 'य' लगाया जाता है । जैसे – पठ् -पठ्य, लिख्-लिख्य, गम्-गम्य, सेव्-सेव्य, लभ्-लभ्य आदि ।
2. इन दोनों प्रकार की धातुओं के रूप आत्मनेपद में ही चलाये जाते हैं, जैसे

पठ् – पठ्यते, पट्येते, पठ्यन्ते । (परस्मैपद) सेव् – सेव्यते, सेव्येते, सेव्यन्ते । (आत्मनेपद)

3. ऋकारान्त धातुओं के अन्तिम ऋ का प्रायः 'रि' हो जाता है, जैसे – कृ-क्रियते, मृ-म्रियते आदि परन्तु स्मृ, जागृ आदि कुछ धातुएँ इसका अपवाद हैं । इनके ऋ का अर् होता है । जैसे – स्मृ-स्मर्यते, जागृ-जागर्यते आदि ।

4. धातु के आरम्भ के य, व का प्रायः क्रमशः इ, उ हो जाता है। जैसे –

यज् – इज्यते, वच् – उच्यते, वष् – उष्यते, वप् – उप्यते, वह् – उह्यते, वद् – उद्यते ।

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
सः तां पश्यति।	तेन सा दृश्यते।
सः आवां पश्यति।	तेन आवां दृश्यावहे।
सः युवां पश्यति।	तेन युवां दृश्येथे।
त्वं पुष्पाणि चिनोषि।	त्वया पुष्पाणि चीयन्ते।
बालकाः वृक्षान् पश्यन्ति।	बालकैः वृक्षाः दृश्यन्ते।
रमेशः पुस्तकं पठेत्।	रमेशेन पुस्तकं पठ्येत।
रमेशः ग्रामं गच्छति।	रमेशेन ग्रामः गम्यते।
यूयं पर्वतान् पश्यथ।	युष्माभिः पर्वताः दृश्यन्त
अहं त्वाम् आह्वयामि।	मया त्वम् आहूयसे।
गौः तृणानि भक्षयति।	गवा तृणानि भक्ष्यन्ते।
राम रावणं अहन्।	रामेण रावणः अहन्यत।

5. प्रच्छ एवं ग्रह आदि धातुओं के र का ऋ हो जाता है । जैसे – प्रच्छ – पृच्छ्यते, ग्रह – गृह्यते आदि ।

6. धातु के अन्तिम इ, उ का दीर्घ हो जाता है । जैसे – ई-ईयते , चि-चीयते, जि-जीयते, नी-नीयते, क्री-क्रीयते, श्रु-श्रूयते हु – हूयते, दु – दूयते आदि ।

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
सः मां पश्यति।	तेन अहं दृश्यते
सः तं पश्यति।	तेन सः दृश्यते।
सः त्वां पश्यति।	तेन त्वं दृश्यसे।
सः तौ पश्यति।	तेन तौ दृश्येते।
सः ते पश्यति।	तेन ते दृश्येते।
	(ते = वे दो स्त्रियाँ)
सः अस्मान् पश्यति।	तेन वयं दृश्यामहे।
सः युस्मान् पश्यति।	तेन यूयं दृश्यध्वे।
सः तान् पश्यति।	तेन ते दृश्यन्ते
सः ताः पश्यति।	तेन ताः दृश्यन्ते।
तौ मां पश्यतः।	ताभ्याम् अहं दृश्ये।
ते मां पश्यन्ति।	तैः अहं दृश्ये।

भाववाच्य

बालिकया हस्यते । (लड़की द्वारा हँसा जाता है ।)
शिशुना रुद्यते ।(बच्चे द्वारा रोया जाता है ।)
आवाभ्यां क्रीड्यते । (हम दोनों द्वारा खेला जाता है ।)
अस्माभिः हस्यते । (हमारे द्वारा हँसा जाता है ।)
अश्वैः धाव्यते । (घोड़ों द्वारा दौड़ा जाता है ।)
मनुष्यैः स्थीयते । (मनुष्यों द्वारा बैठा जाता है ।)
पीडितैः क्रन्द्यते । (पीड़ितों द्वारा चीखा जाता है ।)
रामेण चिन्त्यते । (राम के द्वारा सोचा जाता है ।)
मया सुप्यते । (मेरे द्वारा सोया जाता है ।)
शिशुना शय्यते । (बच्चे द्वारा सोया जाता है ।)

कर्तृवाच्य

1. बालिका हसति । (लड़की हँसती है ।)
2. शिशु: रोदिति । (बच्चा रोता है ।)
3. आवां क्रीडाव: । (हम दोनों खेलते हैं ।)
4. वयम् हसाम: । (हम हँसते हैं ।)
5. अश्वा: धावन्ति । (घोड़े दौड़ते हैं ।)
6. मनुष्या: तिष्ठन्ति । (मनुष्य बैठते हैं ।)
7. पीडिता: क्रन्दन्ति । (पीड़ित क्रन्दन करते हैं
8. राम: चिन्तयति । (राम सोचता है ।)
9. अहं स्वपिमि । (मैं सोता हूँ ।)
10. शिशु: शेते । (बच्चा सोता है ।)